

Prof. Dr. VAHDET KELEŐYILMAZ ARMAĐANI

BİLİM UĐRUNDA 30 YIL

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Ahmet GÜNEŐ

Prof. Dr. Hale ŐIVGIN

Prof. Dr. Salim KOCA

Prof. Dr. İlhami DURMUŐ

PROF. DR. VAHDET
KELEŐYILMAZ
ARMAĐANI

-BİLİM UĐRUNDA 30 YIL-

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Ahmet GÜNEŐ
Prof. Dr. Hale ŐIVGIN
Prof. Dr. Salim KOCA
Prof. Dr. İlhami DURMUŐ

Ankara 2018

GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE UYGUR TÜRKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Uygurların geçmişine uzanmadan evvel onların ismi hususunda birkaç şey söylemenin doğru olacağı kanatindeyiz. Uygur etnik adı Türkçe belgelerde, ilk defa Bilge Kagan Yazıtında 716 yılındaki olaylar sırasında ve Uygur İl-teberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir: Bu sırada Uygurların, Kök Türk hâkimiyetini tanımak istemeyerek kaganlığın doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçtığı anlatılmaktadır¹.

Uygur adının manası ve etimolojisi hakkında da çeşitli görüşler mevcuttur. Uygur'un anlamının “uyumak, yapışmak, şahin gibi hızla hücum ve takip eden, birbiriyle yardımlaşan”, sözlerinden türemiş olduğu; “kendi kendine yeter” manasında kullanıldığı, çeşitli rivayetler ve kaynaklara bakılarak ileri sürülmektedir. Genellikle Uygur'un Uy+gur şeklinde geliştiği, “uyanlar, bir araya gelenler, akrabalar, müttefikler” anlamını taşıdığı ve tarihte görülen On Uygur adının da “On Müttefik”ten meydana geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur². Oguz Kagan Destanlarında da, Uygur'un manası aşağı-yukarı buna yakındır³.

Çin kaynakları, Uygurların Kök Türkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler⁴. Fakat bunun yanısıra destanları incelediğimizde, Uygurların iki ağaçtan türediklerine dair hikâyeler de anlatılır ki, bu daha geç bir dönemde kayda geçmiştir⁵. Bunun yanısıra bazı ilim adamlarınca, Uygurlara ait en eski izlerin M.Ö. 176 ve 43 yıllarında Issık Köl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir. Bize göre araştırmacılar bunda da yanılıyorlar. Çünkü umum Tölöslerle, Uygurlar birbirine karıştırılmaktadır. Bir başka husus ise İslam coğrafyacıları, Tokuz Oguzlarla Uygurları eş tutmuşlardır ki, bunun

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 37. satır: “Uygur İl-teberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti”.

² Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, Çev. B.Atalay, C. 1, 2. Baskı, Ankara 1985, s.111-112; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü** (Şecere-i Terakime), Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz), s.28-29; J.R.Hamilton, **Les Ouighours. A L'epoque des Cinq Dynasties**, Paris 1955, s.61; B.Ögel, **Sino-Turcica**. Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri, Taipei 1964, s.30; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.122; S.Tezcan, “1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler**, Ankara 1975, s.303-304; J.Hamilton, “Toquz-Oguz et On Uygur”, **Journal Asiatique**, Tom. CCL, Paris 1962, s.41; **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013, s.340.

³ Oguz-nâme'de Uygur adının ortaya çıkışı şöyledir: Oguz Han bazı savaşlardan sonra bir altun otak kurdurdu ve arkadaşlarıyla toy yaptı. Ziyafetler verildi. Kendisiyle beraber olanlara hediyeler dağıttı, askerlerine övgüler yağdırdı. Harplerde Oguz'un yanında yer alan kardeşleri, amcaları ve amca çocuklarına Uygur adı layık görüldü (Bakınız, S.Y.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009, s.65-66).

⁴ L.Cahun, **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896, s.45; J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. III, İstanbul 1924, s.7; E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.87; W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.72-73; Ögel, **Sino-Turcica**, s.174; B.Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, **Bellekten**, C. 19, Ankara 1955, s.331; W.Samolin, “Hsiung-nu, Hun, Turk”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957, s.150.

⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998, s.102-106.

sebepleri arasında Uygur ve Oguz isimlerinin yazılışlarının birbirine benzemesi de gösterilmektedir. Bununla birlikte Uygurların, Tokuz Oguzları kendilerine bağlamaları ve Uygurların arasında Tokuz Oguz adının da kullanılıyor olmasına dikkat çekmek istiyoruz⁶. Esasında bu da Türk tarihinin halledilmesi gereken meselelerinden birisidir.

Elimizde bulunan Karabalgasun Yazıtının Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları zikredilmiş⁷, fakat bunların adları tek tek verilmemiştir. Çin kaynaklarının ve Cami'üt-Tevarih'in yardımıyla Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde sayabiliriz: 1- Yüeh-lo-ke (Yağlakar), 2- Hu-to-ke (Uturkar/Kütüker/Kutukar), 3- To-lo-wu/Hu (Kürebir/Turumaz), 4- Mo-ke-hsi-ch'i (Bagacık/Mangraşar/Bağrışan), 5- A-wu-ti (Evirtü/Ebirçeg), 6- Ko-sa (Kasar), 7- Hu-wa-su (Buguz/Ugaru/Alın Ak Atlı), 8- Yüeh-wu-ke (Yuvarkar/Yagukar/Yakın), 9- Hsi-yeh-wu (Aymur/Eymür) ve bunların liderliği ise Yağlakar ailesinin elindedir.

Hâkim sülalenin adı olan “Yağlakar” –yağmak fiiliyle veyahut da “yağı”, yani düşman manasıyla alâkalı bir kelime mi, yoksa eski Türk inancında da yer bulan –yağlamak (birşeyin yağlanması) fiiliyle irtibatlı bir terim mi, bunun hakkında da kesin bir şey ifade etmemiz şu anda mümkün değildir. Ama bu hususu biraz aydınlatmak için eski Türk diniyle ilgili olarak bir açıklama yapabiliriz. Türklerin geçmiş itikadında kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalması (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kıymız serpmeye gibi törenler bu kansız kurbanlardır⁸. Dolayısıyla Yağlakarlar dini törenlerde bu yağlama işini yapıyor olabilirler. Biliyoruz ki, Türk ad verme geleneğinde kişilerin veya ailelerin uğraştığı meslekler daha sonra onların unvanları veya soyadları yerine geçebiliyor.

Uygur adının siyasi bir isimden daha ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler vardır⁹ ki, bu muhtemelen doğrudur. Çünkü Uygur ismi hiçbir vakit bütün Türkleri ifade eden bir terim yerine geçmedi. Yine Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurtlarının ise, Selenge Nehrinin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyinde olduğu da görülmektedir¹⁰.

⁶ V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927, s.47-50; M.A.Czaplicka, **The Turks of Central Asia in History and the Present Day**, Oxford 1918, s.69; İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.96; F.Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.13-14; S.O.Kurulay, **Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.174-175; W.Samolin, **East Turkistan to the Twelfth Century**, The Hague 1964, s.73; F.Sümer, “Tokuz Oguzlar”, **İslam Ansiklopedisi**, 12/1, İstanbul 1979, s.4231; İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Z.K.Ugan, C. I, İstanbul 1989, s.154; B.Ögel, “Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.126; S.Y.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.211-223.

⁷ Bakınız, **Karabalgasun Yazıtı**, 1. satır.

⁸ S.Y.Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011, s.63.

⁹ Chavannes, **a.g.e.**, s.89; Barthold, **a.g.e.**, s.31; Samolin, **a.g.e.**, s.72.

¹⁰ Hamilton, **a.g.e.**, s.61-62; Chavannes, **a.g.e.**, s.90; Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.41; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, II. Buch, Wiesbaden 1958, s.350; B.Ögel, “Uygurların Menşei Efsanesi”, **DTCF. Dergisi**, 6/1-2, Ankara 1948, s.17; B.Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, **Belleten**, C. 21, Ankara 1957, s.100; Samolin, **a.g.e.**, s.73.

Çin kaynakları bu ilk Uygurların bir bölümünün Çin'in yukarılarına yerleştiklerini yazarlar¹¹. Burada hem bir emniyet görevi yapıyorlar, hem de ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı¹². Bu sırada On Okların ve diğer Tölös boylarının birçoğunu hükmü altında tutan Çor Alp (Ch'u-lo) Yabgu, onlara güvenmiyor ve Sır Tarduşlardan korktuğu için de kendisine bir destek arıyordu. Nihayet 605 senesinde Çor Alp (Ch'u-lo) Yabgu Tölös kabilelerine saldırdı, mallarını yağma etti. Sır Tarduşlardan birkaç yüz ileri geleni öldürttü. Bundan dolayı Tölösler de ona baş kaldırdı. Tölöslerin beş boyu Uygurlarla birleşerek Altı Bag Bodun'u meydana getirdiler¹³.

Kök Türklerin sarsıntı içerisinde buldukları yıllarda (627), Uygurlar ve Sır Tarduşlar tarafından idare edilen isyanlar patlak verdi. Altı Bag Bodun içinde mühim bir yere sahip emrinde yüzbin kişi bulunan baştaki İrkin'in ölümü üzerine Uygurların liderliğine oğlu P'u-sa (Busar/belki Pusat) geçti ve o, 628 yılında Sır Tarduşlarla işbirliği yaparak, İllig Kagan'ın yeğenini (Yükünç Şad) mağlûp etti¹⁴. Bu başarılarından dolayı Pusar (P'u-sa), il-teber unvanını aldı ve Togla Nehri civarında bir ordugah kurdu¹⁵.

Bununla birlikte Kök Türkçe kaynaklarda ve Çin yıllıklarında 716 yılına kadar Uygurların birkaç isyanı dışında önemli bir faaliyeti görülmemektedir. Demek ki, Börülüler (A-shih-na/Aşina/Çona/Çina) hanedanlığı kuvvetli olduğu müddetçe onlara sadık kalmayı tercih etmişlerdi. Yukarıda da değindiğimiz üzere herhalde 716'daki Uygur il-teberinin unvanı Wu-ti-wu (Ötük/Otuk/Yakaran Kagan) idi. Fakat Kapgan Kagan'ın ölümü üzerine, oğlu Böğü (İni İl Kagan) ile Köl Tigin ve Bilge arasındaki iktidar mücadelesini fırsat bilerek ayaklanmış, neticede büyük bir zaiyat vererek Çin'e veya ülkenin doğusuna kaçmak zorunda kalmıştır. Yerine de Ordos'un batısındaki Liang-chou'da öldüğü söylenen veliahtı Ch'eng-tsung (Çintan) geçti¹⁶.

Tokuz Oguzların bir boyu olan ve dokuz aileden meydana gelen Uygurların, Kök Türk Kaganlığının son dönemlerinde göstermiş oldukları başarılarından dolayı sayılarının ve nüfuzlarının arttığını görüyoruz. 739-740 yıllarında, Köl Boyla'nın oğlu Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)¹⁷ tarafından Tokuz Oguzların katılması veyahut da tabi

¹¹ Ama buna rağmen Güney Sibirya'daki ata topraklarıyla olan irtibatlarını kesmediler. Çin'in Sui Hanedanlığı dönemine ait kaynaklarda Uygurların, Tölös kabile konfederasyonunun bir parçası olduğu, bir kısmının Togla Nehrinin kuzey taraflarında, bir bölümünün de Bogda Dağları civarlarında yaşadığından söz edilmektedir (Bakınız, De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.9-10; E.Baytur, **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Pekin 1991, s.457). Bununla beraber, 5. yüzyılın sonlarına doğru Uygur olduğu söylenen birtakım Tölös boylarının Juan-juan (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) ve Tabgaçlarla olan mücadeleleri vardır ki, bu bize göre doğru olmasa gerekir. Bu sıradaki Tölöslerin hepsini Uygur saymak mümkün değildir. Ancak Uygurları bunların bir parçası olarak düşünebiliriz.

¹² Ögel, **a.g.m.**, s.17; L.K.Ling, **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978, s.54 -55.

¹³ De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.12, 16; Chavannes, **a.g.e.**, s.89; Liu, **a.g.e.**, s.350, 358; Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü...", 332; S.Y.Gömeç, "Altı Bag Bodun Üzerine", **Erciyes**, 39/458, Kayseri 2016, s.4-8.

¹⁴ De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.16-17; Chavannes, **a.g.e.**, s.89; Liu, **a.g.e.**, s.351; M.Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/1-2, İstanbul 1946, s.98; Chang, **a.g.t.**, s.49.

¹⁵ De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.16-17; Chavannes, **a.g.e.**, s.89-90; Liu, **a.g.e.**, s.351; Ögel, **a.g.m.**, s.336, 338.

¹⁶ S.Y.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2015, s.49-67; De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.21-22; Liu, **a.g.e.**, s.259.

¹⁷ K.Yıldırım, **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2010, s.335.

edilmesiyle, tarihte On Uygur adıyla zikrolunan bir ittifak meydana getirildi¹⁸. Maalesef bu yıllarda, belki biraz da Çin'in telkiniyle Kök Türk Kaganlığına karşı Basmıl, Uygur ve Karluklardan oluşan bir ittifakın kurulduğu anlaşılıyor. Kök Türkçe kitabelerde, bu hadiselerde Uygurlarla beraber olan Basmların rolü söylenmiyorsa da, Çin kaynaklarından Basmıl, Uygur ve Karlukların ortaklaşa hareket ettiklerini ve insiyatifin Basmların elinde olduğunu biliyoruz. Bu üçlü ittifak 742'de bir ihtimal Bilge Kagan'ın çocuklarından veya yeğenlerinden biri olan Kök Türk beyi Kutlug Yabgu'yu da yenmişlerdi. Bunun arkasından onlar, Basmların lideri Börü'yü kagan seçip, aralarında bir idarî taksimata gittiler. Uygurların önderi doğu bölgesini, Karluk il-teberi de On Ok yurdunu yönetmeye başladı.

Bu sırada, Kök Türk Kaganlığında Bilge'nin yeğenlerinden Ozmış Tigin, han olmuştu. Börü Ken (Mo-yen Çor), Koyun yılında (743) onun da üzerine yürüdü. Aslında müttefiklerin Ozmış'a saldırmasında yine Çin'in parmağı vardı. Kök Türklere karşı onları hep Çin imparatorluğu kışkırtıyordu. Talihsiz Ozmış Kagan ele geçirildi, Kök Türk birliğini meydana getiren halka büyük bir darbe indirildi. Arkasından 743'te Kök Türk kaganı Ozmış öldürüldü¹⁹ ve kellesi Çin başkentine gönderildi²⁰. Ondan sonra tavuk yılında (745) Türk milletinin üzerine Ozmış'ın kardeşi Ak Kaş (Po-mei) Tigin'in han olduğu duyulmuş ve buna karşı da müttefiklerin askerleri hareket etmişti. Netice olarak Çin'in de yardımıyla Ak Kaş (Po-me-i) Tigin yenildi ve ne acıdır ki o da öldürüldü ve sonradan kafası kesilerek Çin'e yollandı²¹.

Uygurların, Börülüler (A-shih-na/Aşina/Çona) sülalesine karşı bu denli acımasız bir tavır sergilemesi, bugünkü mantıkla düşünüldüğünde pek bir anlam taşımıyor. Çünkü yapmış oldukları hareket sonuçta kendilerine bir yarar getirmedi. Türk milletinin sağda-solda böyle başı-boş kalması ister-istemez Çin imparatorluğunun ekmeğine yağ sürdü ve Kök Türk Kaganlığının yerini doldurarak, bir dünya devleti olma yoluna girdiler.

Bununla birlikte Kök Türk üstünlüğüne son verildikten itibaren kaganlık mücadelesinde Basmıl, Uygur ve Karluklar arasında kavgalar başladı; ilk önce Karluklarla anlaşan Uygurlar, Basmıl kaganını öldürdüler, sonra da Karlukların ortaklığına nihayet verdiler. Aslında bu karışık durum Börülüler (A-shih-na/Aşina/Çona) sülalesinin lehine idi, ancak ortada ne Kapgan, ne de Köl Tigin gibi kudretli bir kişi olmadığından fırsat değerlendirilemedi.

Nihayet milletin de katıldığı ve kitabelerde "Ata Sini" diye anılan mübarek Atalar Mezarlığında (Ata Sini) yapılan kurultaydan sonra Türk devletinin başına 748 yılında, Uygur Yaglakar hanedanı geçirildi. Uygurların ilk hakamı Kutlug Bilge Köl Kagan, Hu-su (Közö) adında bir il-teberin oğlu olup, ölümünün ardından (748) Uygur tahtı için iki kardeş, Tay

¹⁸ Hamilton, **a.g.m.**, s.23-50.

¹⁹ Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 9-10. satır: "...Ozmış Tigin kan bolmuş koyn yılka yorıdım ekinti süngüş engilki ay altı yangıka tokıdım...tutdım katunun anta altım Türük bodun anta ingaru yok boltı anta kisre takıgu yılka..."; **Terhin Yazıtı**, Doğu, 9; Güney, 1: "...takı Ozmış Tigin kan boltı koyn yılka yorıdım...ekinti süngüş engilki ay altı yangıka tokıdım...biçin yılka yorıdım anta süngüşdim anta sançdım kanın anta..."

²⁰ Türk tarihinde pek çoğumuzun adını bile bilmediği bu yiğit Kök Türk beyi, adı bir ömür uğruna şerefsiz olmaksızın, kafasını vermeyi tercih etti. Geniş bilgi için bakınız, S.Y.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 22- Ozmış Tigin", **Orkun**, Sayı 75, İstanbul 2004, s.36-37; S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.189.

²¹ De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.23; J.T.Chang, **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.205.

Bilge Tutuk ve Börü Ken (Mo-yen Çor) arasında kıyasıya mücadeleler başladı. Neticede bu mücadeleyi Börü Ken (Mo-yen Çor) kazandı ve Türk devlet geleneğinde mağlûp olanın galip gelen tarafından öldürülmesi adetine binaen, Tay Bilge Tutuk, Börü Ken (Mo-yen Çor) tarafından ortadan kaldırıldı²².

Börü Ken'in (Mo-yen Çor) kagan olmasından sonra meydana gelen bazı iç meseleler de yoluna konduktan sonra Uygurlar, yönlerini doğuya çevirdiler. Yani Çin ile ilgilenmeye başladılar. Uygur-Çin münasebetlerinin esas sebebi ise, An Lu-shan adındaki bir Türk beyinin isyanıdır. Çinliler, An Lu-shan karşısında uğradıkları bu büyük mağlûbiyetten sonra, Türklerden yardım istediler²³. Uygurların bu teklife olumlu cevap vermesine çok sevinen yeni imparator Su-tsung adeta bayram yaptı. Ancak ayaklanma bir süre sonra çığırından çıkınca, Çin'de yaşayan Türkler de, An Lu-shan'ın ordusuna cephe almaya başladı. Önce müttefik Türk ve Çin ordusu karşısında başarısız olan An Lu-shan, arkasından çocukları ve isyanı devam ettirmeye çalışan adamları ortadan kaldırıldı.

Uygur Kaganlığını zirveye çıkaran Börü Ken'in (Mo-yen Çor) 759 senesinde ölümünden sonra kendi adına dikilen kitabelerinde birçok Türk boyunu (Tokuz Oguz, Kasar, Bars İl, Üç Karluk, Türgiş, Kırgız, Çik~Sek El, Basmıl, Çigil vs.) ve yabancı kavmi (Kıtan, Tibet, Çin vs.) itaata aldığı, Türk Devletinin sınırlarını doğu ve güney-doğuda Sarı Nehir (ki bu yıllarda Çin'in Türk hâkimiyetinde olduğunu da söyleyebiliriz) ile Kerulen'e, batıda Tanrı Dağlarına, kuzeyde Yenisey'in (Enesey) orta mecralarına, güneyde de Künlün Dağlarına kadar genişlettiği anlaşılmaktadır²⁴.

Uygur Kaganlığının gerçek varisi olan, Börü Ken'in (Mo-yen Çor) büyük oğlu Kutlug Bilge Yabgu, 758 yılında öldüğü veya ortadan kaldırıldığından, tahta onun kardeşi Böğü geçmişti. Böğü zamanında da Çin'deki iç karışıklıkların devam ettiğini, Çin'i kurtarma hareketına Böğü Kagan ile hanımının yanı sıra pekçok büyük Türk komutanının da katıldığını görmekteyiz. Böylece Çin bir kez daha yok olmaktan Türklerin sayesinde kurtuldu.

Böğü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından önemlidir. Kaganlık içerisinde güçlü bir muhalefet olmasına rağmen, bu sefer sırasında, Mani inancı resmen kabul edildi. Böğü, Uygurların "Moçak" dedikleri ve Çin'de tanıştığı dört Mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirmişti. Bununla birlikte Mani dininin Türk sosyal hayatında yararları olduğu gibi, zararları da vardı. Bu inanışın birçok umdesi Türklerin tarihî hayat tarzlarına uymuyordu. Özellikle fütûhat ruhunu öldürüyor ve insanları aşırı bir miskinlik ile kaderciliğe itiyordu. Uygurlar böylece şehir hayatının rahatlarına da alışmışlardı. Bundan başka, Uygurların sonradan ilim, edebiyat, ticaret ve diğer san'atlardaki başarılarının bu dine girmeleriyle mümkün olduğuna dair fikirler ileri sürülmektedir²⁵.

²² S.Y.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2015, s.77-82.

²³ De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.25; W.Eberhard, **Çin Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987, s.212; Hamilton, **a.g.e.**, s.62; C.Mackerras, **The Uighur Empire**, Canberra 1972, s.55; Hermanns, **a.g.m.**, s.98; L.N.Gumilev, **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967, s.394; B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, 5/5, Leiden/Köln 1966, s.152; R.Huang, **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, 2. Baskı, İstanbul 2007, s.2; H.Tao, **8-10. Asırlardaki Garbi Yurt Tarihi Hakkında Tetkikat**, Ter. Ö.Nuri, Kaşgar 2003, s.3.

²⁴ S.Y.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 23- Moyun Çor", **Orkun**, Sayı 78, İstanbul 2004, s.34-35.

²⁵ Gömeç, **a.g.e.**, s.95-116.

Bögü Kagan zamanında birçok Uygur geleneği değişmişti. Çinlilerle ticarete girdiklerinden beri birsürü değerli şeye sahip oldukları gibi, debdebeye de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak, saraylarda oturmaya başladı. Altın, gümüş ve diğer mücevherler gözünü kamaştırıyordu. Gücünün kaynağı bizzat halkın kendisi olan hükümdar, onları aşağı görüyordu. Babasının nasihatlarını unutmıştu. Börü Ken (Mo-yen Çor), halka önem verilmesini, konar-göçerlikten ayrılınmamasını öğütlemişti²⁶. Bu arada at üstünde savaşıyor, yeri geldiğinde sürülerin peşinde koşan kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe özendiler²⁷. Bunun dışında, bazı Sogd asıllı kişiler Çin'i ele geçirmenin yollarını kagana anlatarak onu kandırdılar. Ancak bakanlardan Tonga (Tun) Baga Tarkan ona nasihatla bulunarak; Çin'i elde tutmanın çok zor olacağını söyledi. Kagan onu dinlemedi. Tonga (Tun) Baga Tarkan, teklifinin kabul edilmemesi üzerine, gerçekleştirdiği bir darbe ile Bögü Kagan'ı öldürdü. Onunla birlikte, yakın akrabalarını, adamlarını, onu Çin'e karşı kışkırtan Sogdluları başta olmak üzere, 2000 kişiyi ortadan kaldırdı²⁸.

Bununla beraber Uygurlar belki de kendi kendilerini mahvettiler. Kök Türk Kaganlığının sağladığı düzeni ve idari hâkimiyeti sürdürmediler. Tokuz Uygur beylerinin aralarındaki hırs ve etraftaki düşmanları görememeleri sonlarını hazırladı. 9. asrın başlarından itibaren Uygur Türkleri istikrarlarını neredeyse tamamen yitirdiler. 820'lerden sonraki kaganlar uzun süreli iktidarda duramadılar. Nihayet 839 senesinde başa geçen II. Kasar Kagan'ın kendine karşı düzenlenen bir komployu haber alması ve bu tertipçileri öldürtmesi, büyük Uygur komutanlarından Kürebir Urungu Sangun'un hoşuna gitmedi. O da, Kasar Kagan'ı ortadan kaldırdı. Tam bu aşamada devreye başka subaylar girdi. Ünlü beylerden Külüg Baga Sangun, Kırgızlardan sağladığı 100.000 kişilik suvari desteğiyle başkente yürüdü ve ihtilalcileri birer birer yok etti²⁹. Ama Kırgızlar gidici değillerdi ve Ötüken'in merkezine kısa bir süre de olsa kuruldular.

Uygurlar bu kargaşa üzerine Ötüken'i terkederek, değişik yönlere dağıldılar. Bu kabilelerinin bazıları Doğu Türkistan'a göçmüş, Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşahr bölgelerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdi. Türk medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan Uygurların en büyük kitleleri bu havaliye ve bir kısmı da Çin ile Doğu Türkistan arasında bulunan Kansu'ya göçtüler.

Onlar, Kök Türk Kaganlığını ortadan kaldırmak için Çin dahil pekçok halkla işbirliği yapmışlardı. Şimdi ise aynı akibete kendileri uğramışlardı. Böylece binlerce yıldan beri Türklerin ana yurdu durumundaki Orkun'a Kırgızlar sahip olduktan yaklaşık 80 yıl sonra Kıtınların eline geçecek ve Türkler bir daha buraya dönmeyerek, Asya kıtasından batıya doğru yayılacaklardır.

²⁶ S.Y.Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 27/28, Ankara 1996, s.80-81.

²⁷ Hem Çin kaynaklarında, hem de sonraki devirlere ait belgelerde Türk kadınlarının dış görünüşe de önem verdikleri, hatta onların buna bağlı olarak yüzlerini, gözlerini süsleyip, güzel elbiseler giyindikleri gibi, göğüslükler (bağırtak/töş bağı) taktıklarına rastlıyoruz. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.123; **İbni-Mühennâ Lûgati**, Haz. A.Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s.7-97.

²⁸ De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.39; Gumilev, **a.g.e.**, s.408; Mackerras, **a.g.e.**, s.229; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971, s.85; Spuler, **a.g.m.**, s.156; C.Mackerras, "The Role of Ancient Turkic States in World History", **Second International Congresson Turkic Civilization**, Bishkek 2005, s.113.

²⁹ Gömeç, **a.g.e.**, s.142-150.

Uygur Kaganlığının yıkılışını da tek bir sebebe bağlamak doğru değildir. Yani, sadece Kırgızların saldırısıyla Uygur hanedanlığı nihayete ermedi. Belki de, Kırgız taarruzu veya darbesi en sonuncu nedendir. Bögü'yle beraber çözülme, yozlaşma ve çöküş işaretleri görülür. Uygur Kaganlığı her ne kadar Kök Türklerin zengin mirasının üzerine oturmuş ise de, bu serveti iyi bir şekilde koruyamadı. Kendilerini üstün ve güçlü kılan değerlerin farkına hiçbir vakit varamadılar. Herşeyden evvel konar-göçer hayatları onların en önemli ayrıcalıklarıydı. Çin usulünde yaşamaya ve yerleşikliğe başlayınca bu üstünlüklerini yitirdiler. Dolayısıyla hayat tarzındaki farklılık, yani konar-göçerlikten yerleşikliğe (yatukluk) adım atma, bu çöküşün nedenlerinden bir başkasıdır. Günümüz açısından veyahut da zamanımız şartlarına göre değerlendirdiğimizde, belki bu müspet bir gelişme olarak düşünülebilirse de, o devrin ortamı göz önüne alınca, bunun pek de faydalı olmadığı anlaşılır. Yalnızca toprağa bağlı yaşamak ve en önemli geçim kaynağı olarak da ziraat ile ticaretin öne çıkması Türklere bir ayrıcalık sağlayamazdı ve sağlamadı da.

Türkler, Uygur hanedanlığıyla birlikte hızlı bir din değişikliği içerisinde de kendilerini buldular. Budizm, Maniheizm hatta Hıristiyanlık gibi yerleşik toplum inançları onları farklı yaşamaya, hakikatte miskinliğe itti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Halbuki Kök Tengri'yi tek yaratıcı şeklinde tanıyan Türk, tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis onunla sonuna kadar savaşıyordu. Yukarıda da anılan bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu.

Uygurlarla beraber Türk sosyal hayatı da artık değişmişti. Erkekler mücadeleyle kazanmak yerine, daha kolay olan bir yolu; ticareti, ziraatı ve bankerliği seçiyorlardı. Bunları yaparken de ister-istemez yalancılık, dolandırıcılık, iki yüzlülük ve rüşvet gibi kötü ne varsa onunla iç-içe oldular. Çin yıllıkları ve İslam kaynaklarının tertemiz, saf bir toplum dediği Türkler, anında Çinlilere benzer bir şekilde hilekâr ve sahtekârlar yığını haline geldi. Kadınlar da artık eskisi gibi değillerdi. Kaynakların bir zamanlar atlar üzerinde asker olarak zikrettikleri Türk hanımları, çadırları beğenmiyorlar, güzel ve gösterişli evlerde, lüks içinde yaşamayı istiyorlardı³⁰. Tabi ki bozkıra yabancı bu hayat biçimi onlar için bir zaafı ve bunun da cezasını çektiler.

Türk tarihini şöyle bir incelediğimizde Orta Asya'dan, Batı Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir yayılma sahasını akla getirince, Türkler özellikle iki sahada büyük topluluklar teşkil etmiştir. Bunlardan birisi, bugün Hazar Denizi'nin doğusundaki topraklar, yani tarihteki adıyla Türkistan, bir diğeri de Türkiye'dir. Maalesef Türkistan dediğimiz bu ulu yurt, talihin kötü bir neticesi olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Türkistan'ın batı kesimi uzun yıllar Rus idaresi altında yaşadıkdan sonra, 1990'lı yılların başında bağımsızlığına kavuşmuş ve burada birkaç tane Türk Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. Bu kutlu yurdun doğu tarafı ise hâlâ Çin hâkimiyetindedir.

Burada biraz üzerinde durmak istediğimiz Türk yurdu Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Sibiryaya ve Mogolistan; güneyinde Hindistan, Pakistan ve Tibet; doğusunda işgali altında bulunduğu Çin, Moğolistan ve Tibet; batısında ise Batı Türkistan (dolayısıyla Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk Cumhuriyetleri) yer almaktadır.

Güneyde bulunan Kaşgar, Hotan, Yarkent, Aksu, Kuça ve Turfan gibi şehirler, tarihte olduğu üzere günümüzde de önde gelen iskan bölgeleridir. Doğu Türkistan Asya'nın tam

³⁰ Gömeç, a.g.e., s.113-117.

ortasında olması sebebiyle stratejik bir öneme de sahiptir Tarihi çağlarda batıdan ve kuzeyden gelen akınlar için tampon vazifesindeyken, sonradan da Rusya ve diğer Avrupalı saldırganlara karşı bir set olmuştur. Çin, özellikle ağır harp sanayiini bu bölgeye kurarak, batıdan gelebilecek tehlikeleri önlemeyi planlamaktadır. Tarihin ve günümüzün ticaret yollarının kavşağında bulunması da Doğu Türkistan için ayrıcalıktır. Yine burası Çin hükümetinin atom denemelerinde kullandığı bir yerdir. 1964'ten itibaren Doğu Türkistan'da nükleer bombalar patlatılıyor ve bu yüzden sağlıklı bebekler dünyaya geldiği gibi, 200 binden fazla Türk'ün de öldüğü belirtiliyor.

Ülke yeraltı kaynakları açısından da önemli bir toprak parçasıdır. Araştırmalara göre Doğu Türkistan'ın kömür rezervi 1 trilyon 50 milyar ton olup, Çinliler şimdiye kadar bunun ancak çok az bir kısmını çıkarabilmiştir. Doğu Türkistan'da 66 altın yatağı mevcuttur. Bölgenin orta taraflarında yer alan Tarım Havzası ve Taklamakan Çölündeki petrol muntikasında bulunan rezervin son tedkiklerle toplamının 50-80 milyar ton civarında olduğu tahmin edilmektedir³¹. Ayrıca coğrafya meyve ve sebze potansiyeli olarak da kıymetlidir ki, 195 milyon hektar ziraat arazisine sahiptir.

Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km² kadardır. En önemli akarsuyu olarak Tarım Nehrini gösterebiliriz. Etrafı dağlarla çevrili bir yayla görünümündeki Doğu Türkistan'a daha önce de belirttiğimiz üzere Uygurların Ötüken'deki egemenlikleri sona erince bir kısmının geldiğini söylemiştik. Uygurlar bu bölgeye vardıklarında, buralara Kara Hanlılar hâkim idiler. 1218 yılında Çingiz'in Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra Uygurlar da tamamen Türk-Mogol Kaganlığının tabiyetine girdi.

Bilindiği üzere Temürlü otoritesinin Türkistan'da son bulmasıyla, bölgede bir hâkimiyet boşluğu doğmuştu. Ne Temür Beg'in yerine geçen oğulları, ne de onlardan sonra birer yerel hanlık şeklinde ortada gözükten Buhara, Hive, Hokand gibi idarelerin, Türkler üzerinde kesin bir nüfuz kuramadığı aşikârdır. Her halk ve bölge kendisini diğerinden daha üstün görüp, zayıflık anlarında birbirlerinin arazilerine tecavüz ederek, kendi kuyularını kazmakla meşgul olduklarından dolayı, bu kopukluk daha çok Rusya, Çin ve diğerlerinin işine yaramıştı.

Bu arada bölgede değişik gruplar ve kendilerine hoca denilen hanlar karşılındakine üstünlük sağlamaya çalışıyordu. İşte Emir İsmail ve öbür beylerin birbirlerini çekememeleri Doğu Türkistan'ın işgaline zemin hazırladı. Bu beylerden biri olan Apak Hoca'nın, Emir İsmail'den intikam almak maksadıyla Cungarya Kalmuklarının şefi Galdan'ı çağırması, böyle bir fırsatın doğmasını bekleyen Kalmukları harekete geçirmiş ve 1678'de Kaşgar Kalmuklar tarafından zapt olunmuştur. Bu işgalden sonra Kalmukların Türkistan'dan topladıkları vergi ise, halkı son derece zor bir duruma soktu. Ancak bu bölgelerde Kalmuk hâkimiyeti fazla sürmedi. Kalmukların çevre hanlıklarıyla yaptıkları savaşlar onları bitkin düşürdü. Bu meydana gelen kargaşadan yararlanan Çin orduları Kaşgar ve etrafına 1759'da sahip oldular. Türkler, düzenli Çin kuvvetlerine oldukça büyük zaiyat verdirmelerine rağmen, Çinlilerin resmi raporlarına göre 3 yıl içerisinde; 1.200.000 Türk öldürülmüş, 12.000 kişi de Çin içlerine sürülmüş idi³².

³¹ S.Y.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.364-365.

³² R.R.Arat, "Kaşgar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1955, s.409; S.Toru, "Kashgaria", **Acta Asiatica**, 34, Tokyo 1978, s.61-62; O.Berber, **Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**, Doktora Tezi, Ankara 2014, s.56.

Daha sonra Çinliler tarafından idam edilecek olan Burhaneddin Hoca'nın torunu Cihangir (Cangir), 1826 yılında Kırgızların da yardımıyla Kaşgar'ı ele geçirmeye muvaffak oldu; Yarkent ve Hoten'i de içine alan bir idare kurup, Seyyid Cihangir Sultan unvanını aldı. Başkaldırının ilk iki yılında Türkler çok eziyet çektiler. Kışların uzun sürmesi ve oldukça soğuk geçmesi, binlerce Türk'ün ve hayvanlarının ölümüne yol açtı. Merkezi Kaşgar olan bu devlet maalesef hiçbir ülke tarafından tanınmamıştı.

Bu sıralarda İngiltere, Keşmir bölgesini imparatorluk sınırlarına katınca, Türkistan ile komşu haline gelmesine rağmen pekçok şeyi uzaktan seyredince, Doğu Türkistan'ı kendi toprağı sayan ve bağımsızlık hareketlerini hep kanlı bir şekilde bastıran Çin, Cihangir Hoca'nın (veya Cihangir Töre) kurduğu bu mahalli devleti, 1827 yılında gönderdiği kalabalık bir ordu ile ortadan kaldırdı. Cihangir Hoca'nın 1828'de bir-iki teşebbüsü daha olduysa da sonlandıramadı ve o ele geçirilerek, Çin'in başkenti Pekin'de parça parça edilmek suretiyle öldürüldü. Ancak Çin'e karşı isyanlar hiçbir zaman durmadı. Çünkü Cihangir Töre Çin'in o kadar da abartılacak bir güç olmadığını ispatlamıştı.

Bu arada 1847 tarihinde Katta ve Velihan Töre öncülüğünde, aralarında Küçük Han, Cihangir Hoca'nın oğlu Buzurg ve Tükel Töre gibilerin bulunduğu bir grup komutalarındaki askerlerle Kaşgar bölgesini ele geçirdilerse de, 20.000 kişilik bir Çinli ordu üstlerine yürüyünce Hokand'a kaçtılar ve onlarla beraber hareket eden yirmibin kadar Türk bu geri çekiliş esnasında hayatlarını yitirdi. Bundan neredeyse on yıl kadar sonra Velihan Töre Doğu Türkistan'a bir taarruzda bulunmuş ve Yarkent ile Kaşgar hariç bütün havalıyı zaptetmişti. Fakat Velihan Töre'nin zalim bir kişi olduğu ve bu yüzden de halkı yeterince yanına çekemediği söylenir. Dolayısı ile bundan da bir netice alınamadığı bir yana, 1862'de Müslüman Dunganların (veya Döngenler) büyük bir isyanının patlak verdiğini de belirtmekte fayda var.

Sonuçta Doğu Türkistan'ı Cungarya ve Kaşgarya diye iki kısma ayırdılar. Çin ile birlikte diğer devletler, tarihçi ve araştırmacılar da bu adları tercih etmişlerdir. Kaşgarya hem tarihte kurulmuş olan şehir devleti hem de Doğu Türkistan'ın Tanrı Dağlarının güneyinde yer alan kısmını belirtmek için kullanılmıştır.

Bu arada 1863/64 yıllarında Kazak-Kırgız beylerinden Sadık (Sıddık) Aktur, Yenihisar ve Taşmalık'tan topladığı ordusuyla Doğu Türkistan Türklerine yardım amacıyla Kaşgar üzerine yürüdü³³. Kuça'dan düşman kuvvetleri gelince, o da Hokand Hanı Said Sultan'dan yardım istedi. Hokand Hanı, Cihangir Hoca'nın oğlu ve Sadık'ın akrabası olan Buzurg (veya Büzürg) ile Yakub Beg'i elli kadar askerle Kaşgar'a gönderdi ve 1864 şubatında onlar Kaşgar'a girdiler.

Buzurg Han ile onun askeri danışmanı ve atalığı Yakub Beg, Sadık Beg'den bir süre vezirlik yapmasını istediler. Fakat bunlar Kaşgar'a iner-inmez, Sadık Beg'in ve askerlerinin ellerindeki silahları almaya kalkıştılar. Sadık Beg onların niyetini anladı ve Hokand'a kaçtı. Sadık Beg'in bertarafı ve dolayısıyla Buzurg'un Kaşgar'a girmesi ve han atanması, Kaşgar Hanlığının fiili olarak kurulduğu tarih sayılmaktadır.

³³ F.Ünal, "Buhara Emirliği'nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 273, İstanbul 2009, s.26; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.183-187; A.İsakov, **Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007, s.60-69.

Kaşgar hanı Buzurg, zayıf iradeli, devlet işlerinden anlamayan, kabiliyetsiz ve eğlenceye düşkün bir insandı. Bu yüzden yönetim sözde hanın elinde olmakla beraber, bütün yetkileri Yakub Beg toplamıştı. İsmi Kaşgar Hanlığı ile birlikte anılan Muhammed Yakub, 17 Temmuz 1852'de Miralay Blaramberg kumandasındaki Rus ordusunu Akmesid'de püskürtmüş ve bu olay ona büyük ün kazandırmıştı³⁴. Bu itibarı daha sonra Kaşgar çevresindeki bazı yerleşim birimlerini ele geçirerek de pekiştirdi. Tabii bu yüzden Buzurg Han onun başarılarını kıskanmış; o da Buzurg Han'ı 1866'da önce tutuklatmış, dinle uğraşmasını söylemiş ve sonra da Hacc'a göndererek ondan kurtulmuştur. 1866'da gerçekleştirdiği bu darbeden sonra, Buhara emiri Muzafferredin'e elçi ve hediyeler yolladı. Emir, Yakub Beg'e "Atalık Gazi" unvanı verdi. Bazı kaynaklarda onun bu unvanından dolayı Kaşgar Hanlığına, Atalık Gazi Devleti de denmiştir. Böylece Yakub Beg kendisini han ilan edip, Kaşgar'ın tek hâkimi oldu³⁵.

Yakub Beg, hükümdarlığını açıkladıktan sonra "Bedevlet" unvanını da alarak fetihlerini sürdürdü. Kaşgar hanı bütün Doğu Türkistan'ın Çin hâkimiyetinden ve nüfuzundan kurtarılması gerektiğini düşünüyordu. Bu sırada Çinli Müslümanlar olan Dunganlar, yaşadıkları yerlerde ya kendi hükümetlerini kuruyorlar veya Türklerle ortak idarede bulunuyorlardı. Kaşgar Hanlığının bu denli yayılması ister istemez onları rahatsız etti. Bunun üzerine Yakub Beg'e muhalif oldular. Kulca ile Aksu arasındaki bir geçiş noktasını kapattılar. 1868 yılında Korla'ya hücum ederek, Kaşgar kuvvetlerini yendiler. Başarılı olamayan Kaşgar birlikleri çekilmek zorunda kaldı. Kuça da savunma tedbirlerini alamayınca Dunganlar tarafından işgal olundu. Kaşgar'dan yardımcı kuvvetler gelince, Dunganlar şehri bir hafta yağmaladıktan sonra çıktılar³⁶.

Bunun dışında Türkistan'ın tamamına göz diken Ruslar, 1868'de yeni kurmuş oldukları Türkistan Umumi Valiliği vasıtasıyla Kaşgar üzerine bir sefer düzenlemeyi plânladıysa da, bu esnada ortaya çıkan Hive meselesi daha önemli olduğundan bu düşüncelerini ertelediler. Ayrıca Ruslar, Yakub Beg'e de bir ticaret anlaşması imzalatmak istemişler, fakat o Rusların ticaret adı altında casusluk faaliyetleri yapacağını bildiği için bu adlaşmaya yanaşmamıştır³⁷. Rusların Türkistan hanlıklarını birer birer ele geçirmeleri ve Hindistan'a doğru uzanmaları bu sırada İngilizleri telaşlandırmıştı. Bu yüzden Kaşgar Hanlığıyla ilgilenmeyi bir zaruret olarak görüyorlardı. Türkiye ile de dost geçinen İngiltere'den Yakub Beg yardım istedi. İngilizler de Kaşgar'ı hem Rusya'ya, hem de Çin'e karşı bir tampon bölge olarak kullanmayı düşünüyorlardı³⁸. Türkiye de diğer Türkistan hanlıklarına yeterince ilgi gösterememenin ızdırabını silmek gayesiyle Yakub Beg'e yakından davranmaya başladı.

³⁴ B.Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul 1975, s.66; W.Radlof, **Sibirya'dan**, Çev. A.Temir, İstanbul 1976, s.322-323; A.R.Bekin, "Yakub Beg'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", **DTCF. Doğu Dilleri Dergisi**, 2/4, Ankara 1981, s.29-33; M.Saray, "Doğu Türkistan (Uygur) Devleti (1864-1877)", **Tarihte Türk Devletleri**, C. 2, Ankara 1987, s.803; M.Atıf, **Kaşgar Tarihi**, Haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırıkkale 1998, s.265-267.

³⁵ Ali Suavi, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, Haz. A.Çay, İstanbul 1977; Arat, **a.g.m.**, s.409; Atıf, **a.g.e.**, s.7, 268-276.

³⁶ Saray, **a.g.m.**, s.804; Y.Brigel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003, s.64; Gömeç, **a.g.e.**, s.188-190.

³⁷ İ.Musabay, "Doğu Türkistan Göçlerinden Safhalar", **Türk Kültürü**, Sayı 83, Ankara 1969, s.852; M.Saray, "Dış Türkler", **İslam Ansiklopedisi**, 12/2, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.425; A.Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, Çev. R.Abdieva, Ankara 2010, s.10, 28.

³⁸ Y.Çavuşoğlu, "Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri", **Tanıtım**, 8/91-92, İstanbul 1987, s.36-37; Saray, "Doğu Türkistan...", s.805; Kolesnikov, **a.g.e.**, s.33.

Yakub Beg, Abdulaziz Han'a elçi olarak Seyyid Yakub Han Töre'yi gönderdi. Doğu Türkistan Türklerinin dileğine binaen Osmanlı Devleti, Kaşgar ordusunu eğitmek üzere subaylarla birlikte 2000 tüfek, 6 top, Kaşgar'da imal edilmek üzere kapsül ve barut malzemeleri yolladı. Yardımı götüren heyetin gemisi herhalde Süveyş Kanalında arızalandı. Bunun üzerine yükler Kızıldeniz'de başka bir vapura aktarıldıktan sonra, Hindistan üzerinden Kaşgar'a ulaşmıştı. Onlar 100 pare top atışıyla karşılandı. Bundan sonra, Yakub Beg topraklarında hutbenin Abdulaziz Han adına okunmasını ve sikkelerin de onun adına basılmasını emretti³⁹. Osmanlı Devleti'nce Yakub Beg'e "Emir-ül Müslimin" unvanı, bir sancak ve halkını gereksiz yere savaşa sokmaması yolunda bir ferman da yollanmıştı.

Yakub Beg bu sanı almasından sonra, teşekkürünü bildirmek üzere, 7 Nisan 1875 tarihinde Osmanlı Türkiye'si'ne bir mektup göndermiştir. Mektubunda; "Devlet-i Aliyye'nin sancağını açtıklarını, hutbeyi halife adına okutup, sikkeleri Abdulaziz adına bastırıldığını" belirtiyordu. O daha sonra tahtta çıkan Abdulhamid'e de bağlılığını bildirdi. Bu arada Türkistan ve Hindistan'ın kuzey taraflarındaki yerel beyliklerden de, Osmanlı Devletine biatlar oluyor, Avrupalı Hıristiyanların topyekûn Osmanlı'ya saldırmalarını kendilerine yediremeyen bazı idareciler, İslamın yüzakı bu devlete yardımın farz olduğuna dair mektuplar yolluyorlardı⁴⁰. Bu suretle Doğuda İstanbul'a karşı bir sevgi ortamı gelişmişti.

Bu sırada Çin imparatorluğunun da boş durmadığı ortadaydı. Aynı zamanda batıya yayılmayı plânlayan ve Rus istilasının önünü almak isteyen Çin, ne pahasına olursa olsun Doğu Türkistan'ı ele geçirmek arzusunda idi. Çin'in Kaşgar Hanlığına karşı büyük bir taarruz içerisinde olduğunu anlayan Yakub Beg, bu esnada Kaşgar'da bulunan Osmanlı elçilik heyetinin başı Murad Efendi'nin yanına sefirini katıp, yeni silah ve askeri yardım talebinde bulunmak amacıyla İstanbul'a göndermişti. Ancak bu sırada 93 Harbi olarak bilinen 1878 Osmanlı-Rus Savaşında yenik düşen Türkiye, Kaşgar elçisinin isteklerine olumlu cevap verememiştir.

Çin'e karşı savunma tedbirleriyle meşgul olduğu bir zamanda Yakub Beg'in ölümü Doğu Türkistan için bir talihsizlikti. O kısa bir süre de olsa, Doğu Türkistan'ı hem Çin, hem Rusya, hem de İngiltere'nin işgaline uğramaktan kurtarmıştı. Neticede Yakub Beg'in oğlu, Beg Kulu Han birliği sağladıysa da, askeri bakımdan son derece güçsüz olduğundan 1878'de Kaşgar'ın işgalini engelleyemedi ve Hokand'a kaçtı⁴¹. Çinlilerin burada yaptığı ilk iş, 60.000 kişilik Kaşgar ordusunu tamamen katletmek oldu. Bu sırada sivil halktan da binlerce insan öldürüldü. 1884'ten itibaren Çinliler, Doğu Türkistan için "Yeni Sömürge" manasına gelen "Sinkiang" deyimini kullandılar ve haritalarda da bu adla anılır oldu.

Bununla birlikte yirminci asrın başlarında, 1911 yılında Çin'de bir ihtilal patlak vermesi, kuzey-güney mücadelesi Türklere bir nebze soluk aldırды. Çin'deki Mançu (Mançur) hanedanı etkisiz hale getirilerek, milli Çin hâkimiyeti kuruldu. Bu vaziyetten yararlanılarak

³⁹ İ.H.Danişmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, İstanbul 1942, s.32; Y.Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, Ankara 1981, s.31-32; S.O.Caroe, **Sovyet İmparatorluğu. Sömürülen Topraklar**, Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz), s.134; A.R.Bekin, "Sultan Abdülhamid'e Sunulan Doğu Türkistan İle İlgili Bir Rapor", **DTCF. Doğu Dilleri Dergisi**, 3/4, Ankara 1983, s.39; **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)**, Ankara 2004, s.83-84.

⁴⁰ **Belgelerle Osmanlı-Türkistan...**, s.75-78, 86-89.

⁴¹ D.C.Boulger, **The Life of Yakooob Beg**, London 1978, s.92-258; Arat, **a.g.m.**, s.410-411; Bekin, **a.g.m.**, s.39-48; Saray, **a.g.m.**, s.807-808; Kolesnikov, **a.g.e.**, s.160; **Belgelerle Osmanlı-Türkistan...**, s.89-92; S.Y.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 44- Yakub Beg", **Orkun**, Sayı 107, İstanbul 2007, s. s.1-2; S.Y.Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara 2012, s.233-238.

1912’de İli Vadisinde, Türklerce bir istiklal kıvılcımı yakıldıysa da, bundan da bir netice çıkmadı. Çinlilerin ne Türklere, ne de kendilerine karşı birşey yapamayacaklarını anlayan Ruslar, bu arada 1000 kişilik bir kuvvet ile Urimçi’yi işgal ettiler⁴².

Çin’in Doğu Türkistan’a yerleşmesinden itibaren baskı ve yıldırımlar aldı başını yürüdü. Türklere karşı, Çinli valilerin ve diğer yöneticilerin kötü davranmaları üzerine 1931’de Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Kumul’da (Hami) bir isyan patlak verdi. Türkler arasında bir teşkilatlanma olmadığından, başka bölgelerden ayaklanmaya yeterince yardım ulaşmadı. Vukua gelen bu hadiselerden Türkiye, Sovyetler Birliği aracılığı ile haberdar olmaktaydı. Ancak 1933’te bu hürriyet hareketine Turfan, Karaşahr, Aksu, Kuça ve Hotan’daki Türkler de katıldılar. Urimçi hariç bütün Doğu Türkistan kurtulmuştu. Milli İhtilal Komitesi oluşturuldu. Bu hürriyet hareketinin başlangıcında Ruslar, gönderdikleri bir heyet ile işbirliği teklif etmişlerdi. Buna karşılık ihtilalcilerden red cevabı alınca Ruslar, Doğu Türkistan’ın kurtuluşunu amaçlayan bu milli mücadeleyi baltalama teşebbüsüne giriştiler. Doğu Türkistan’daki bu istiklal çabasının Batı Türkistan’a da sıçramasından korkan Rusya, Türk hareketinin bastırılması için Çin’e elini uzattı. Bu arada “Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti” bağımsızlığını ilan etti⁴³. Milli Meclis kuruldu. Fakat bu Türk Cumhuriyeti üç cephede birden savaşmak zorundaydı: Bir yanda Ruslar, bir yanda Çinliler, öbür tarafta da Müslüman Dunganlar vardı.

Türklerle, Dunganların arasının açılması komünist Çinlileri son derece sevindirdi. Yeniden mücadele azmiyle harekete geçen Türklerin, Dunganlar karşısında başarısızlığa uğramaları, onların Kaşgar’ı aldıktan sonra 7000 Türk’ü öldürmeleri Türkleri ümitsizliğe düşürdü. Dunganların bu şekilde yükselmesini tehlikeli gören Rusya 20.000 kişilik bir orduyla birlikte, zırhlı araçları ve uçakları Çinlilerin emrine vererek, bu kez de Dunganların mahvına sebep oldu. Bu arada Hoca Niyaz Hacı’nın Rusya ile kendi insiyatifine dayanarak anlaşması ve Doğu Türkistan’ı Ruslara yaklaştırmaya çalışması hükümet içinde ayaklanmalara sebebiyet verdi. Bu yüzden ortaya çıkan düşüncesizce hareketler neticesinde bazı üyeler Çinlilerin eline geçtiler. Ve Çinliler de onları idam etti. Bir kısım Türkler yine boş durmayarak, baş kaldırdılar. Bunlar arasında 20.000 Kazak Türkü’nün Hindistan’a doğru kaçış hareketi meşhurdur. Çinli ve Ruslardan kaçan Türklerin ancak 1500 kadarı Hindistan’a kadar ulaşabilmişti.

Çin’deki iç savaş yıllarında zayıf bir durumda olan ve ümitsizce müttefikler arayan Çin Komünist Partisi, Türk halkını kendine çekebilmek için çok uğraşmış; hatta Marksizmin din düşmanlığını görmezlikten bile gelerek, bir takım tavizler vermişti. 1938 yılında Çin Komünist Partisinin 6. kurultayında “Çin’deki azınlık milletlerin Çinliler ile eşit haklara sahip olacağı” beyanatına kanan Türkler, komünistlerin rakibi Çang-Kay Şek kuvvetlerini yendikten sonra, 7 Kasım 1944’de Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyetini kurdular⁴⁴. Bu sırada Alman-Rus Harbi de, Rusların lehine dönmekte idi. Maalesef, Türkiye’de de bu yıllarda İsmet İnönü’nün güdümündeki hükümetler, Dış Türklerin tek destekçisi ve savunucusu olan, Türkçüler Derneği’ni kapatmakla ve dünya Türklüğünün manevi lideri

⁴² C.W.Hostler, “Doğu Türkistan Türkleri”, **Doğu Türkistan Türkleri**, Sayı 38-39, İstanbul 1983, s.43; K.Karaca, “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış**, 1/1, Ankara 2007, s.232.

⁴³ A.Karahoca, **Doğu Türkistan**, İstanbul 1960, s.9; A.Çay, “Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara 1987, s.783; Karaca, **a.g.m.**, s.232.

⁴⁴ E.Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul 1978, s.136-137; J.T.Dreyer, “Çin’deki İslam Cemaati”, Çev. E.Gökten, **ODTÜ. Asya-Afrika Araştırmaları**, No 2, Ankara 1984, s.5; Saray, **a.g.m.**, s. 429; İ.Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Ankara 1992, s.63-71.

Atsız'ı hapsedmekle meşgulken, çevresinde olup biten hadiselere bakacak durumda değildi. İkinci defa hürriyetine kavuşan Doğu Türkistanlıların bu cumhuriyetlerinin başında o sırada Ali Han Töre bulunuyordu.

Batı cephesinde kendini güvence altına alan Rusya, bu esnada Doğu Türkistan'da da bir dizi oyunlara girişti. Önce, Doğu Türkistanlı Türklere destek olan Rusya, onların bir hükümet kurmasına ses çıkarmamıştı. Ancak bu yeni hükümetin Batı Türkistan için tehlike olacağını sezinleyen Ruslar, Türklerin milliyetçi Çinliler ile 1946 senesinde bir barış yapmalarını sağladılar. Böyle bir anlaşmayı imzalamak istemeyen Ali Han Töre, Rusya'ya kaçırıldı⁴⁵. Aslında ne Rus, ne de Çinlileri seven, fakat Çinlilerin kötü icraatından dolayı Rusları ister istemez tercih etmek zorunda kalan yerli ahali, milliyetçilerin iktidara gelmesinden son derece memnun idiler. Bu vatanseverler ilk icraatlarını eğitim ve kültür alanında yaptılar. Herkes elinden gelen gayreti gösterdi.

Daha sonra Milliyetçi Çinliler, Türkleri idareden uzaklaştırmak için bahaneler ararlarken, Çin komünistleri de her yerde yönetimi ele geçiriyorlardı. Çinliler Kansu ve Kokonor eyaletlerini işgal etmiş, artık Doğu Türkistan sınırlarına dayanmışlardı. Yaklaşık bir yıl kadar sonra, 17 Temmuz 1948'de bu milliyetçi grup iktidardan uzaklaştırıldı. 1949'da ise Çin'deki iç çekişmeyi kazanan komünistler, Doğu Türkistan'a yeniden sahip olarak, binlerce Türk'ü öldürdüler ve yüzbinlercesini de ana vatanlarından sürdüler. Türkler için tekrar kabus dolu günler başladı. Doğu Türkistan'da Türklere karşı baskı ve zulmün artması yüzünden, bu insanlar anayurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Yapacak başka bir şey görünmüyordu. Ya boyun eğecekler, ya da direnerek öleceklerdi. Neticede İsa Yusuf ve Mehmet Emin Bugra'nın da aralarında bulunduğu 2000'e yakın kişi 1949 eylülünde yola çıktılar. Bunların 800'ü kadarı, Türkiye'ye ancak ulaşabildi.

İç harp esnasında söylediği vaatleri unutan Komünist Çin baskısı ve yayılmacılığının dayanılmazlığı karşısında 1951 yılında, Osman Batur'un da içerisinde bulunduğu Türk milliyetçileri bir direniş hareketi başlattılar. Türkistan'daki bu isyan ve mücadeleyi Türkiye'deki Türkçüler de takip etmekte; ellerinden bir şey gelmese de, dualarıyla onların muzaffer olmalarını dilemekteydiler⁴⁶. Bu esnada her türlü baskılarla yıldırılmak istenen işte bu Türkçülerin gayreti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, mart 1952'de toplanarak, bakanlar kurulu kararıyla ülkelerinden kaçan Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye yerleşme iznini onayladı.

Yukarıda da andığımız gibi Türkistan'da, Osman Batur gibi birtakım Türkler, tek tek veya birlikte hâlâ mücadeleyi sürdürüyorlardı. Komünistlerin yaptığı ani bir baskınla birçok Türk öldürülürken, Osman Batur'un kızının da aralarında bulunduğu pekçok Türk esir düştü. Osman Batur, kızını kurtarmak amacıyla 200 kişilik Çin birliğine saldırmış; kızını da kurtarmış olmasına rağmen, kaçarken atının ayağının kırılması üzerine yakalanmıştı. O, 29 nisanda Urimçi'ye götürülerek, türlü işkencelerden sonra idam olundu. Dolayısıyla Çin'deki bir atasözü; "her on yılda bir küçük, her otuz yılda bir büyük Türk isyanı olur" demektedir. Komünistlerin Çin'de hâkimiyetinden 1953 yılına kadar aralarında Mesut Sabri (Baykuzu)

⁴⁵ İ.Musabay-P.Turfani, "Doğu Türkistan", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s.1225; J.Calabrese, "Çin'in Orta Asya Politikası: Yenileme ve Üslenme", **Avrasya Etüdleri**, Sayı 16, Ankara 1999, s.80-81.

⁴⁶ "Selam", **Orkun**, Sayı 57, İstanbul 1951, s.9.

gibi aydın ve ileri gelenler de olmak üzere 100.000'den fazla Türk çeşitli işkencelere maruz kaldılar veya öldürüldüler⁴⁷.

Çin Komünist Partisi 1955 yılından itibaren kendisini Rusya'ya karşı güçlü hissetmeye başladıktan sonra, Türklerin üzerindeki baskılar daha da arttı. Bunun ilk göstergeleri eğitim alanında oldu. 1958'de Doğu Türkistan'daki yüksek eğitim kurumlarında eğitim dilinin Çince olması mecbur tutuldu, Arap harflerinin yerine Çin fonetik sistemine uygun Latin alfabesine geçilmesi şart koşuldu ve aynı zamanda Türk eğitimcilerin işlerine de son verildi. Ülkenin şanlı mazisine ışık tutacak bütün eski eserler, tarihî, dinî ve kültürel varlıklarla ilgilenme yasaklandı. Güya bir özerk bölge olan Doğu Türkistan'daki insanların 21. asırda bile hiçbir haklarının bulunmaması bütün dünya Türklerine ibret olmalıdır.

Komünistlerin hâkimiyetinin peşinden Doğu Türkistan'daki meraların ekili arazilere dönüştüğü ve bu yüzden de tıpkı Sovyet Rusya'da olduğu üzere, bilhassa Doğu Türkistan'da yaşayan Kazak-Kırgızların ekonomilerinin zayıflamasıyla, rejime karşı hoşnutsuzlukların zuhuruna şahit oluyoruz. Türkistan'da üretilen gıda maddelerinin büyük bir çoğunluğunun Çin'e gönderilmesi yüzünden 1962'de bir Türk ayaklanması olmuş, bu sırada Kazak Türklerinin bir kısmı da Batı Türkistan'a sığınmıştı. İli vilayetinde binlerce Türk bu gösterileri esnasında kurşunlanarak öldürüldü. Aslında Doğu Türkistan'dan üretilen mallardan toplanan parayla, bu bölgeye daha iyi yatırımlar yapılabilecekken, maalesef komünistler tarafından bu hiçbir vakit tercih edilmedi⁴⁸. 1960'lı yılların başları Rus-Çin soğuk savaşına da tanık oldu. Bu esnada, Çin-Rus sınırı her iki ülkenin mücadelesine sahne oluyor, bundan da tabii ki, her zaman Türkler zarar görüyordu.

Ayrıca Çin'deki insafsız kültür politikalarının bir neticesi olarak; Türk kızları Çinlilerle zorla evlendirilmiş, Türk bebekleri Çinli ailelerin yanlarına yerleştirilmişler, Türklerin milli kıyafetlerini giymeleri yasaklanmış, bütün camiler kapatılmış, yediden yetmişe herkes komünizm propagandasına tabii tutulmuş; kısacası Türk olmak suç sayılmıştır. Kendi sınırları içerisindeki Türklere yüzlerce yıl yapmadığı kötülüğü bırakmayan Rusya dahi, Kızıl Çin'i 1949'dan 1963 yılına kadar 26 milyon insanı öldürmekle suçlamıştır. Mesela, 1966'da Mao tarafından vazifelendirilen ve kendilerine Kızıl Muhafızlar denilen öğrencilere verilen talimatlarda; bütün camileri kapatmaları, dini dernek ve kuruluşları yakmaları, Kur'an ile alakalı yayınlara müsaade etmemeleri, dini evlilik yapmak isteyenlere göz açtırmamaları, sünneti yasaklamaları söyleniyordu. Buna bağlı olarak zorla uygulanan doğum kontrolünün zararları en çok Doğu Türkistan'da görüldü. Özellikle kırsal kesimlerde bu kısıtlamayı önemsemeyen kadınların, karınlarından bebeklerinin alındığı dahi bilinmektedir.

Son otuz-kırk yıl içinde dört defa alfabe değişikliğine maruz kaldılar. 2001'den itibaren uygulanan eğitim ve dil siyasetiyle, Doğu Türkistan'da ortaokul ve üniversitelerde tamamen Çinceye geçilme kararı alındı. Uygurlarla aynı kökten gelen Kazak, Kırgız, Özbek,

⁴⁷ Karahoca, **a.g.e.**, s.27-28; H.A.Çakar, **Türkistan Dramı**, İstanbul 1972, s.187; İ.Cengiz, **Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan**, İstanbul 1981, s.15; G.Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, Ankara (tarihsiz), s.18; R.Şaşıhüseyinoğlu, "Ölümünün 30.Yılında Osman Batur", **Doğu Türkistan Dergisi**, Sayı 9, İstanbul 1982, s.9; Dreyer, **a.g.m.**, s.5; Y.Çavuşoğlu, "Mesut Sabri ve Türklük Davası", **Dolunay**, 4/10, Ankara 2002, S.16-18; C.V.Findley, **The Turks in World History**, New York 2005, s.200.

⁴⁸ H.J.Wiens, "Cultivation Development and Expansion in China's Colonial Realm in Central Asia", **The Journal of Asian Studies**, 26/1, Michigan 1966, s.81-82; Dreyer, **a.g.m.**, s.15; D.Helly, "Kıt'a Çin'de Benlik ve Milliyet Sorunu", Çev. D.Bozer, **ODTÜ. Asya-Afrika Araştırmaları**, No 31, Ankara 1986, s.5.

Türkmen gibi topluluklara farklı muameleler yapıлып, bunların birlikteliği ortadan kaldırıldı⁴⁹. 1949'dan itibaren bölgeye sürekli biçimde Çinli göçü vuku buldu. 1990'daki nüfus sayımına göre, buradaki Türk ve Müslüman oranı % 40 iken, Çinliler de % 53'lere çıktılar.

Bu arada haziran 1988'de Urimçi'de Türk üniversite öğrencilerinin başlattığı hareket, rejime ve büyük Çin'e karşı tertip edilmiş Pan-Türkist başkaldırı olarak değerlendirildi. 1989 yılının mayıs ayında Doğu Türkistan'ın birçok yerinde Çin mezalimine karşı ayaklanmalar başgösterdi. Bu olaylar esnasında 13 bin kişi tutuklanmış, Kaşgar'ın Aktu ilçesi Barın köyü halkını Çinli askerler kurşuna dizmiş ve bu katliamda binlerce Türk öldürülmüştür. Bu sırada birçok ünlü Türk yazar ve milliyetçinin de ya öldürüldüğü veya tutuklandığını da söyleyebiliriz⁵⁰. 8 Mart 1992'de Kaşgar'da meydana gelen hadiselerde bir çok insan hapse tıkıldığı gibi, sayısı belirsiz bir kısım Türk de idam edildi. 1997'nin şubat ayında, Kadir Gecesinde bir mescitte ibadet yapan kadınların göz altına alınmaları ve burada işkenceye tabi tutulmaları üzerine onların serbest bırakılmasını isteyen halka, üçünün cesedinin verildiği ve bu sırada 200 Türk'ün daha ayaklandılar diye öldürüldüğünü, binlercesinin de kamplara gönderildiğini biliyoruz.

Yirmibirinci yüzyıla girdiğimiz şu günlerde bile Doğu Türkistan'da soy kırımın sürmesi Türk Dünyasına ibret olmalıdır. Diğer Türk devletleri Doğu Türkistanlı kardeşlerimizin yanında yer alacakken, Kazakistan örneğinde görüldüğü üzere, 1994 senesinde imzalanan bir sınır anlaşmasıyla, Kazaklar kendi topraklarındaki Doğu Türkistan derneklerini kapattı. Bu hâl dostluğa ve kardeşliğe asla sığmaz. 2008 Pekin Olimpiyatlarından önce ise, dünyadaki Tibetlilerle, Uygur Türklerinin insafsız Çin hükümetinin yaptığı mezalimlere insanlığın kulak vermesi amacıyla gerçekleştirdiği protestoların yankısı, maalesef yine Doğu Türkistan'da hissedildi. 2009 yılının temmuz ayında binlerce Türk sokaklarda kurşunlandı, boğazları kesildi, karınları deşildi. 2015 senesinin haziranı, Ramazan ayında Çin hükümetinin camiye gitmeyi ve oruç tutmayı yasaklaması üzerine başgösteren hadiselerde sayısı hâlâ meçhul pekçok Türk, Çinli asker ve polislerce öldürüldü. Türklerin hergün onlarcası kurşuna dizilmek, binlercesi hapishanelere atılmak ve sürülmek suretiyle cezalandırılmaktadır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından kurulan bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve bunların bölgelerinde istikrarlı bir hale gelmelerinden sonra çevreleriyle ilgilenmeleri ve Doğu Türkistan'daki soydaşlarına bir nebze de olsa yardım elini uzatmaları, Çin'i endişelendirdi. Bu yüzden Çin bunun tedbirlerini de almakta geçikmedi. Çin'in öncülük ettiği ve ilk başta "Shangay Beşlisi" olarak ortaya çıkan, daha sonra Özbekistan'ın da katılımıyla (Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan) "Shangay Altılısı" haline gelen, Asya'daki bu yeni siyasi teşebbüs⁵¹, aslında tamamen Türklerin aleyhine olmasına rağmen, maalesef Türk Cumhuriyetleri buna balıklama atladılar. Çin'in buradaki amaçlarından birisi, anlaşma devletleriyle Doğu Türkistan'ı kontrol altında tutmak ve bu cumhuriyetlerden Doğu

⁴⁹ Dreyer, **a.g.m.**, s.16-17; C.Gelekçi, "Doğu Türkistan'a Yönelik Çin'in Nüfus Politikası ve Doğu Türkistan'ın Geleceği", **Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Celalabad 2007, s.116.

⁵⁰ M.Kaşgarlı, "Kızıl Çin Esaretindeki Doğu Türkistan", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, 9/34-35, İstanbul 1992, s.20; "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'da İnsan Haklarını İhlalleri", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, 10/36-37, İstanbul 1993, s.69-80.

⁵¹ Çin'in Shangay şehrinde Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan ve Çin devlet başkanlarının 26 Nisan 1996'da "Sınır Bölgelerinde Askeri Güvenliğin Güçlendirilmesi" için yaptıkları ittifak, basında "Shangay Beşlisi" olarak isimlendirilmiştir.

Türkistan'a yapılacak yardımların önünü kesmek⁵². Böylece batı tarafını sağlama alan Çin devleti, doğu da yani Pasifik alanında daha rahat harekette bulunmayı planlamaktadır. Ayrıca Çin yeniden batıya doğru açılma ihtiyacını hissediyor. Ekonomik olarak eski İpek Yolu güzergahının canlandırılması Çin'in hedefleri arasındadır. Özellikle 11 Eylül 2001 tarihinde, Amerika'daki terörist saldırıyı çok iyi kullanan Çin hükümeti, Doğu Türkistan'da hak arayışı içindeki Türkleri de bu sınıfa sokup, diğer ülkelerden de taraftarlar buldu ki, maalesef bu konuya Türkiye de sessiz kaldı. Ayrıca Türkiye ve Çin ekonomik ilişkileri Türkiye'nin aleyhine olduğu halde, üç-beş kişinin çıkarı için Doğu Türkistan milli meselesi göz-ardı edilmektedir.

Bugün Kaşgarlı, Turfanlı, Aksulu, Yarkentli, Kuçalı diye de adlandırılan Doğu Türkistan'daki Türklerin toplam nüfusunun 30-40 milyon arasında değişmekte olduğu söylenmektedir ve Doğu Türkistan, Çin'in geleceği için kilit noktadadır. Günden güne artan Çin'in enerji ihtiyacı kendi öz kaynakları tarafından karşılanamayacak bir duruma gelmekte; ister istemez bu ülkenin gözünü yeni Türk Cumhuriyetlerine çevirmesine sebep olmaktadır. Çin 1980'lerden sonra hızlı bir büyüme içine girdi. Bu gelişmeyi sürdürebilmesi, özellikle ABD'nin Orta Asya'da da üsler kurmasından sonra batıdaki güvenliğine ve hammadde ile enerji kaynaklarına bağlıdır. Dolayısıyla Çin'in açık tehditine karşılık Türkistan Türklerinin uyanık olmaları ve birlikte hareket etmeleri kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

- Akçura, Y., **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, Ankara 1981
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998
- Ali Suavi, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, Haz. A.Çay, İstanbul 1977
- Alptekin, E., **Uygur Türkleri**, İstanbul 1978
- Arat, R.R., "Kaşgar", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1955
- Atıf, M., **Kaşgar Tarihi**, Haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırıkkale 1998
- Barthold, V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927
- Baytur, E., **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Pekin 1991
- Bekin, A.R., "Yakub Beğ'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", **DTCF. Doğu Dilleri Dergisi**, 2/4, Ankara 1981
- Bekin, A.R., "Sultan Abdülhamid'e Sunulan Doğu Türkistan İle İlgili Bir Rapor", **DTCF. Doğu Dilleri Dergisi**, 3/4, Ankara 1983
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)**, Ankara 2004
- Berber, O., **Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**, Doktora Tezi, Ankara 2014

⁵² Çavuşoğlu, a.g.m., s.18; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.201-203.

- Boulger, D.C., **The Life of Yakoob Beg**, London 1978
- Brigel, Y., **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003
- Cahun, L., **Introduction à L'Histoire de L'Asie**, Paris 1896
- Calabrese, J., “Çin’in Orta Asya Politikası: Yenileme ve Üslenme”, **Avrasya Etüdüleri**, Sayı 16, Ankara 1999
- Caroe, S.O., **Sovyet İmparatorluğu. Sömürülen Topraklar**, Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz)
- Cengiz, İ., **Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan**, İstanbul 1981
- Chang, J.T., **T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968
- Chavannes, E., **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903
- Czaplicka, M.A., **The Turks of Central Asia in History and the Present Day**, Oxford 1918
- Çakar, H.A., **Türkistan Dramı**, İstanbul 1972
- Çavuşoğlu, Y., “Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri”, **Tanıtım**, 8/91-92, İstanbul 1987
- Çavuşoğlu, Y., “Mesut Sabri ve Türklük Davası”, **Dolunay**, 4/10, Ankara 2002
- Çay, A., “Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti”, **Tarihte Türk Devletleri II**, Ankara 1987
- “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Doğu Türkistan’da İnsan Haklarını İhlalleri”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, 10/36-37, İstanbul 1993
- Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013
- Danişmend, İ.H., **Ali Suavi’nin Türkçülüğü**, İstanbul 1942
- De Guignes, J.M., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. III, İstanbul 1924
- Dreyer, J.T., “Çin’deki İslam Cemaati”, Çev. E.Gökten, **ODTÜ. Asya-Afrika Araştırmaları**, No 2, Ankara 1984
- Eberhard, W., **Çin Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1987
- Eberhard, W., **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942
- Ebu’l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü** (Şecere-i Terakime), Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz)

Findley, C.V., **The Turks in World History**, New York 2005

Gelekçi, C., “Doğu Türkistan’a Yönelik Çin’in Nüfus Politikası ve Doğu Türkistan’ın Geleceği”, **Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Celalabad 2007

Gömeç, S.Y., **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992

Gömeç, S.Y., “Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 27/28, Ankara 1996

Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 22- Ozmuş Tigin”, **Orkun**, Sayı 75, İstanbul 2004

Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 23- Moyun Çor”, **Orkun**, Sayı 78, İstanbul 2004

Gömeç, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 44- Yakub Beg”, **Orkun**, Sayı 107, İstanbul 2007

Gömeç, S.Y., **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009

Gömeç, S.Y., **Kök Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S.Y., **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 2. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S.Y., **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011

Gömeç, S.Y., **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara 2012

Gömeç, S.Y., **Uygur Türkleri Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2015

Gömeç, S.Y., “Altı Bag Bodun Üzerine”, **Erciyes**, 39/458, Kayseri 2016

Gumilev, L.N., **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967

Hamilton, J.R., “Toquz-Oguz et On Uygur”, **Journal Asiatique**, Tom. CCL, Paris 1962

Hamilton, J.R., **Les Ouighours. A L’epoque des Cinq Dynasties**, Paris 1955

Hayit, B., **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul 1975

Helly, D., “Kıt’a Çin’de Benlik ve Milliyet Sorunu”, Çev. D.Bozer, **ODTÜ. Asya-Afrika Araştırmaları**, No 31

Hermanns, M., “Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/1-2, İstanbul 1946

- Hostler, C.W., “Doğu Türkistan Türkleri”, **Doğu Türkistan Türkleri**, Sayı 38-39, İstanbul 1983
- Huang, R., **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, 2. Baskı, İstanbul 2007
- İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi**, Çev. R.Şeşen, İstanbul 1975
- İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Z.K.Ugan, C. I, İstanbul 1989
- Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983
- Karaca, K., “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış**, 1/1, Ankara 2007
- Karahoca, A., **Doğu Türkistan**, İstanbul 1960
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, Çev. B.Atalay, C. 1, 2. Baskı, Ankara 1985
- Kaşgarlı, M., “Kızıl Çin Esaretindeki Doğu Türkistan”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, 9/34-35, İstanbul 1992
- Kolesnikov, A., **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, Çev. R.Abdieva, Ankara 2010
- Köprülü, F., **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul 1981
- Kurban, İ., **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Ankara 1992
- Kurulay, S.O., **Hudûd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007
- Ling, L.K., **Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin’in Kuzey ve Batı Komşuları**, Doktora Tezi, Ankara 1978
- Liu, M.T., **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)**, II. Buch, Wiesbaden 1958
- Mackerras, C., “The Role of Ancient Turkic States in World History”, **Second International Congresson Turkic Civilization**, Bishkek 2005
- Mackerras, C., **The Uighur Empire**, Canberra 1972
- Musabay, İ., “Doğu Türkistan Göçlerinden Safhalar”, **Türk Kültürü**, Sayı 83, Ankara 1969
- Musabay, İ-Turfani, P., “Doğu Türkistan”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976
- Ögel, B., “Uygurların Menşei Efsanesi”, **DTCF. Dergisi**, 6/1-2, Ankara 1948
- Ögel, B., “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, **Belleten**, C. 19, Ankara 1955

- Ögel, B., “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, **Bellekten**, C. 21, Ankara 1957
- Ögel, B., **Sino-Turcica**. Cengiz Han ve Çin’deki Hanedanın Türk Müşavirleri, Taipei 1964
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971
- Ögel, B., “Türkiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987
- Pehlivan, G., **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, Ankara (tarihsiz)
- Radlof, W., **Sibirya’dan**, Çev. A.Temir, İstanbul 1976
- Samolin, W., “Hsiung-nu, Hun, Turk”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957
- Samolin, W., **East Turkistan to the Twelfth Century**, The Hague 1964
- Saray, M., “Dış Türkler”, **İslam Ansiklopedisi**, 12/2, 5. Baskı, İstanbul 1988
- Saray, M., “Doğu Türkistan (Uygur) Devleti (1864-1877)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. 2, Ankara 1987
- Spuler, B., “Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken”, **Handbuch der Orientalistik**, 5/5, Leiden/Köln 1966
- Sümer, F., “Tokuz Oğuzlar”, **İslam Ansiklopedisi**, 12/1, İstanbul 1979
- Şaşıhüseyinoğlu, R., “Ölümünün 30.Yılında Osman Batur”, **Doğu Türkistan Dergisi**, Sayı 9, İstanbul 1982
- Tao, H., **8-10. Asırlardaki Garbi Yurt Tarihi Hakkında Tetkikat**, Ter. Ö.Nuri, Kaşgar 2003
- Tezcan, S., “1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler**, Ankara 1975
- Toru, S., “Kashgaria”, **Acta Asiatica**, 34, Tokyo 1978
- Ünal, F., “Buhara Emirliği’nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre’nin İsyanı”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 273, İstanbul 2009
- Wiens, H.J., “Cultivation Development and Expansion in China’s Colonial Realm in Central Asia”, **The Journal of Asian Studies**, 26/1, Michigan 1966
- Yıldırım, K., **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2010